

AZERBAIJAN-TATARİSTAN EDEBÎ-MEDENİ İLİŞKİLERİNDEN (1900-1920)***Beşir MUSTAFA******Özet**

Azerbaycan'da Türk Dünyasına yönelik edebî-medeni ilişkilerinin ve bilimsel inceleme araştırmalarının başlangıç tarihini düşünecek olursak, bunun Çar Rus emperyalizminin son ve Şark'ta ilk kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kuruluş yılları olduğunu görürüz. İşte bu çalışmada sözünü ettiğimiz yıllarda Azerbaycan ve Tataristan arasında yaşanan edebî-medeni ilişkilerin her iki halkın aydın kesimi ve sanat erbabı tarafından dönemin çetin geçen özellikle siyasi ve çatışma ortamında mükemmel bir şekilde yürütüldüğü üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Tatar, Sovyetler, tiyatro, millî, dergi.

A PART FROM RELATIONSHIP BETWEEN AZERBAIJAN AND TATARSTAN (1900-1920)**Abstract**

When we looked at the beginning date of literary-civil relations and scientific research and investigation about Turkish world in Azerbaijan it will be realised that it was end of the Russian Czar imperialism and years of establishment of firstly established Azerbaijan Democratic Republic. In this article mentioned that literary and civil relations between Azerbaijan and Tatarstan had been perfectly carried out by intellectuals and art connaisseur from both side during the period of harsh political conflict environment.

Keywords: Azerbaijani, Tatar, Soviet, theater, national, journal.

Azerbaycan-Tataristan edebî-medeni ilişkilerinin tarihî kökleri eskilere dayansa da, XIX. yüzyılın başlarında dil, din ve kültürel bakımdan birbirine çok yakın olan bu iki Türk halkı arasında diğer alanlarda olduğu gibi bu alanda da büyük canlanma yaratıldığını söyleyebiliriz. Azerbaycan-Tataristan halkları (*Çarlık idaresi ve Sovyetler Birliği döneminde*) Rus emperyalizmine maruz kalsa bile, bu iki halk aralarındaki edebî-medeni ilişkilerini bozmayarak daha da geliştirmişlerdir. O zamanlar Kazan ve Heşterhan (*Astarhan-Astrahan-Ejderhan*) şehirleri, Rusya, Azerbaycan, İran ve birçok Orta Doğu ülkesiyle ticari ilişkiler kurmakta ve bu halkların eskiye dayalı medeniyet eserleriyle karşılıklı yararlanması için olumlu ortam oluşturduğunu söyleyebiliriz.

* Azerbaycan İlimler Akademisi Milli Münasebetler Enstitüsünün ilmî, kültürel ve içtimai yayın organı olan *Elturan* dergisinin **Natsionalny Voprosı - Millî Meseleler** [No: 1-2(3), s. 51-54, Bakü, 1993] sayısında yayınlanmış Emir Kasimov'a ait kiril alfabesiyle hazırlanmış bu makale Beşir Mustafa tarafından Türkiye Türkçesine çevrilmiştir.

** Doç. Dr., Siirt Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, besirmustafa@gmail.com

Tüm bu olumlu gelişmeler Azerbaycan ve Tatar haklarını birbirine daha da yakınlaştırmıştır. Tanınmış Türkolog ve aynı zamanda filozof olan Kazan Üniversitesinin öğretim üyesi Prof. Dr. Muhammedeli Hacı Kasımoğlu Mirze Kazım, *Azeri ve Tatar Dillerinin GramatİKası* adlı kitabını yazarak tüm Türk Dünyasında tanındı. Muhammedeli Mirze Kazım Bey'in; *Yedi Planetin¹ Tarihi, 1660 Yılında Heşterhan'ın Alınması, Uygurlar Hakkında Tetkikatlar, Müridizm ve Şamil* gibi nice şaheserleri onun tarihçiliğimize büyük armağanı olmuştur (Rızayev, 1986, s. 79).

XIX. yüzyılın sonlarında halkların uyanışı ve yakınlığı Azerbaycan-Tatar sosyokültürel ilişkilerinin sağlamlaşmasında etken oldu. Azerbaycan ve Tatar dilinin birbirine yakın olması sebebiyle her iki dilde yayımlanan kitap, dergi ve gazeteler Azerbaycan ve Tataristan Türkleri arasında köprü vazifesindeydi. Emperyalizm döneminde birinci burjuva-demokratik devrimleri sayılan 1905-1907 inkılapları halklar arasındaki sosyal ve kültürel ilişkileri sağlam zemine oturtmuştur.

Bakü'de yaşayan bazı halkların dillerinde de o günün basınında devrimle ilgili çeşitli edebî yazılar yayımlanmaktaydı. Öte yandan Rusya'da yaşayan diğer halklar da Çar yönetimi aleyhine ayaklandılar. Özgürlük harekâtından korkuya kapılan Çar hükümeti Rusya'yı saran inkılap dalgasını yatıştırmak için birçok 'yalancı özgürlükler' vaat etmiştir. Böyle bir ortamda büyük edip, tanınmış muharrir Celil Memmedguluzade Tiflis'te 7 Nisan günü Türk Dünyası'nın ilk mizah dergisi olarak bilinen *Molla Nesreddin* dergisinin neşrine karar vermiştir. Derginin birinci sayısından itibaren *Molla Nesreddin*'in şöhreti Azerbaycan sınırlarını aşmıştır. *Molla Nesreddin*; Bakü, İstanbul, Tahran, Tebriz ve Taşkent'te merakla okunduğu gibi, Heşterhan, Kazan, Orenburg, Ufa, Uralsk, Tomsk vb. vilayetlerde de binlerce okuyucunun rağbetini kazanmıştır.

Molla Nesreddin dergisinin bu vilayetlerde tanınmasının bir diğer sebebi de Tatar konusunun sık sık işlenmesi ve kamuoyunda yankı bulmasıydı. Derginin, "Orenburg Haberleri", "Telgraf Haber Veriyor", "Kazan'dan Mektup" vb. manşetler altındaki yazıların kaynakları bizzat Tatar müelliflerinin ve halkının mektupla gönderdiği gerçek olaylardı ve yazılar bunlara isnat edilerek yayımlanmaktaydı. *Molla Nesreddin*, mizah yönünü Müftü Sultanov, Kazan Şehir Duması, Orenburg Belediyesinden Hasan Ata, Devlet Duma üyesi Molla Hayrullah Osmanov gibi birçoklarına yönlendirmiştir.

¹ Planet-gezegen.

Molla Nesreddin dergisi halkın açık fikirli aydınlarını, kudretli söz sanatkârlarını kendi etrafına çekmeyi başarmıştır. İsmi halkın eski tarihiyle, mazmunu ise muasır sosyal yaşamla ilgili olan *Molla Nesreddin*, aynı zamanda demokratik basının klasik bir numunesidir (Hüseynov, 1986, s. 13). *Molla Nesreddin* dergisi, terakkiperver Tatar aydınları arasında da sevilmekteydi. Tatar edebiyatının büyük şair, yazar ve eleştirmeni Abdullah Tukay (1886-1913), *Molla Nesreddin* dergisinin neşrinin Müslüman dünyasında mühim hadise olduğunu söylemiş ve dergiyle bağlarını genişletmiştir (Memmedov, 1973, s. 116). Öte yandan Molla Nesreddin mecmuasının neşrinden ilham alan ve onun tecrübesinden yakinen faydalanan A. Tukay, 1906'da *Uklar*², iki yıl sonra ise Yahya Kemal ile birlikte *Yeşin*³ adlı mizah dergilerini neşretmeye başlar (Ahmedov, 1965, s. 78).

A. Tukay, Azerbaycan aydınlarından olan Celil Memmedguluzade, Neriman Nerimanov, Mirze Elekber Sabir'in eserlerini de takip etmekteydi. O, Sabir'in şiirlerini Tatar lehçesine çevirerek *Yalt-Yolt*⁴ isimli mizah dergisinde neşretmiştir. 1906'da A. Tukay'ın "Hayat" gazetesinde basılan şiiri Azerbaycan okuyucularının ilgisine neden olmuştur. Zaman geçtikçe şairin Azerbaycan ile ilişkileri daha da ilerlemiştir. *Molla Nesreddin* dergisinden esinlenen *Uklar*, *Yeşin*, *Yalt-Yolt* Tatar mizah dergileri de *Molla Nesreddin* dergisi gibi sadece Tatar halkı arasında değil, aynı zamanda Azerbaycan, Kazakistan, Tacikistan, Yakutistan vb. yerlerde de sevilmiştir. N. Nerimanov bir zamanlar A. Tukay'ın sanatıyla ilgili samimi düşüncelerini paylaşmıştır. Öte yandan 1911'de Heşterhan'da düzenlenen "Verem Hastalığıyla Savaş" konulu miting ve toplantıda birlikte mücadele etmişlerdir.

Yıllar sonra N. Nerimanov merhum dostu A. Tukay'ın anısına ithaf ettiği yazı dizisini hazırlar ve dönemin "İdil" gazetesine yollar. Ancak daha sonra gazeteden, "Yerel hâkimiyet organları bu yazının basımına ve okunmasına sansür uygulamıştır" bilgisini alır. A. Tukay'ın sanat hayatında Azerbaycan'ın büyük mizah şairi M. E. Sabir'in tesiri olduğu bilinmektedir. Onun, 26 Nisan 1909'da *Molla Nesreddin* dergisinde yer alan Sabir'in;

Çatlayır, hanbacı, gemden üreyim,

Govuşub lap açığımdan küreyim.

dizileriyle başlayan şiirini Tatar Türkçesine ustalıkla aktardığını görmekteyiz. Filolog M. İbrahimova'nın "Komünist" gazetesinde yer alan makalesinde, A. Tukay'ın Tatarca'ya aktardığı

² uklar: oklar.

³ yeşin: şimşek.

⁴ yalt-yolt: şimşek kıvılcımı.

bu şiiri, “*Halklarımız arasında edebî-medeni ilişkilerin parlak numunelerinden biridir*” diye yazmıştır (İbrahimova, 1986). Bu şiirde aynı zamanda Sabir’in mizah ateşine tuttuğu eski ailelerdeki kadın hak ve hukuksuzluğu tüm Müslüman doğu kadınları gibi Tatar kadınları için de önemli bilgi kaynağı olmuştur (Celal vd., 1969).

Azerbaycan şairlerinden Halil Rıza’nın neşrettiği *Kardeşlik Çelengi* mecmuasında A. Tukay’ın, “Vaysıma”, “Acı Tecrübenin Sesi”, “İki Yol”, “Kudretli Kişi”, “Ümitsizlik” ve “Gönül” gibi Azerbaycan Türkçesiyle yazdığı şiirlerini görmekteyiz. Bu yıllarda Heşterhan’da aynı zamanda, “Astrahanskiy Listok”⁵, “Astrahanskiy Vestnik”⁶, “Burhani Tereggi”, “Prikaspiyskiy Kray”⁷ gibi birçok yönlü gazeteler yayımlanmaktaydı. *Prikaspiyskiy Kray* gazetesinin Müslüman şubesine N. Nerimanov rehberlik etmekteydi. Onun bu gazetede yer alan birçok makalesi Tatar Türkçesiyle yayımlanan Burhani Teraggi gazetesinde basılmıştır. Aynı zamanda tıp doktoru olan N. Nerimanov o yıllarda bölgede çoğunluk teşkil eden Tatar Türklerinin tıp konusunda bilinçlenmesi yönünde gayret sarf etmekteydi. Onun yerel gazetelerde veba, verem vb. hastalıklarla ilgili makaleleri bilinmekteydi.

N. Nerimanov gençlerin tiyatroya yönelmesi için gösterdiği çaba neticesinde Heşterhan’da ilk Müslüman Dram Tiyatrosu kurulmuştur. Kurulduğu gün seyircisine ilk sahnesini Tatar lehçesinde açmıştır. Böylece Heşterhan’da ilk Tatar tiyatrosunun temel taşının oluşturulması Nerimanov sayesinde olmuştur (İbrahimova, 1986). N. Nerimanov, tiyatro sahne ustalarının yetişmesine özellikle dikkat etmekteydi. “Kaspi” gazetesi 1 Mayıs 1913’de Nerimanov’un Heşterhan’daki tiyatro sahnesinden bahsederken şöyle yazıyordu: “*Onun rehberliğindeki tiyatro aktrisi Sona Hanım Sayfulina’nın jübilesi yapılmıştır*” (Celal vd., 1969).

Yüzyıllar boyu aynı kültüre sahip Tataristan halkıyla Azerbaycan halkı arasındaki yakınlık ve edebî-medeni ilişkiler, eskilere dayandığı için bu iki kardeş halk arasında daha çok genel anlamda Azerbaycan klasik edebiyatının N. Vezirov ve A. Hakverdiyev gibi tanınmış temsilcilerinin eserlerinde yer alan fikirler Tatar halkı için de samimi olmuştur. İşte bu samimiyet ve yakınlıktan dolayı Azerbaycan dram eserlerinin en iyi örnekleri Tatar tiyatro sahnesi için tercüme edilmekteydi. Öte yandan bu eserlerde ve sahnelerde bahsedilen kahramanları Tatar halkı öz kahramanları gibi sahipleniyordu. Tanınmış Tatar aktrisi Sahipcemal Gıyazzetulina Voljskaya’nın 1904’de “Nur” isimli tiyatro severler kulübünün

⁵ Astrahanskiy Listok: Astrahan Sayfası.

⁶ Astrahanskiy Vestnik: Astrahan Haberleri.

⁷ Prikaspiyskiy Kray: Hazar Kıyısı Diyar.

oluşturması, 1906'da tiyatronun atası gibi tanınan Abdullah Kariyev'in (Minibay Hayrulin) yönetmenliğinde "Seyyar" tiyatrosu kurmasına sebep oldu (Yeliz-Yolinz Gazetesi, 1912).

H. Kemal'in "Zavallı Çocuk" eserini "Kızganiç Bala" adı ile tercüme ettiği sahne eseri ilk defa 22 Aralık 1906'da Kazan'da oynandı (Mahmudov, 1965: 45). İşte bu tarih Tatar milli tiyatrosunun varlığa geldiği tarih olarak bilinmektedir. 1908'de A. Kariyev'in "Seyyar" oyunu, Ufa, Kazan, Uralsk, Kırım, Tiflis ve Batum vilayetlerinde sahnelenmiştir. Tiyatro ekibi hem Kafkasya hem de Orta Doğu'da tanınan Molla Nesreddin dergisini ziyarette bulunmuştur. Tiyatro ekibi Tiflis'te bir dizi faaliyetlerde buldukları zaman Azerbaycan'ın ünlü aktör ve yönetmeni Hüseyin Arablinski ile görüşmüş ve görüşme neticesinde her iki ülkenin tiyatro ekiplerinin birleşerek Kafkas-Kazan Tiyatro Cemiyeti adıyla yola devam etmeyi uygun bulmuşlardır.

Bilindiği üzere o zamanlar Azerbaycan sahnesinde kadın rollerini erkekler icra etmekteydi. Bu dönemden itibaren tiyatro sahnelerinde kadın aktrislerinin oynanması daha çok H. Arablinski'yi sevindirmiştir. Kafkas-Kazan Tiyatro Cemiyeti, H. Arablinski'nin yönetmenliğinde Yelizavetpol⁸, Bakü, Astarhan, Orenburg ve Nijni Novgorod şehirlerinde ilginç sahneler sergilemiş, Azerbaycan, Tatar, Türkmen, Özbek ve Lezgi⁹ seyircileri karşısında Türk ve Tatar dillerinde performanslarını sergilemişlerdir.

Yönetmen H. Arablinski, 1918 senesinin son baharına kadar Kafkas-Kazan Tiyatro Cemiyetine rehberlik etmiştir. Bu cemiyete rehberlik ettiği seneler zarfında hem tiyatro camiası hem de tiyatro severler onun zengin tecrübesi ve yeteneğinden fazlasıyla faydalandığını söyleyebiliriz. H. Arablinski'nin yönetimindeki Kafkas-Kazan Tiyatro Cemiyetinin tiyatro ekibinin sahne oyunları Tatar aktörleri için de gerçek bir okul hâline çevrilmiştir. Tiyatro oyuncularının sanat adına büyük ölçüde yol kat ederek, sergiledikleri rollerin hakkını vererek seyirciye sade üslupta sunmaktaydı. S. Voltskaya, Şahmerdanova, A. Kariyev vb. tiyatro ekollerinin yetişmesinde rolü büyüktür.

1907'den beri Azerbaycan'ın ünlü dram ustalarından N. Vezirov'un *Müsibet-i Fahreddin*; A. Hakverdiyev'in *Bahtsız Civan*, *Ağa Mehemed Şah Gacar*; N. Nerimanov'un *Nadir Şah* dram eserleri sayesinde repertuarlarını zenginleştirdiğini görmekteyiz. Kafkas-Kazan

⁸ Yelizavetpol: 1918 yılına kadar Yelizavetpol olarak bilinen Guberniya (Valilik), 28 Mayıs 1918 ilk Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde Gence olarak değiştirilmiştir. Eski Sovyetler döneminde ise vilayet Kirovabad ismini almıştır. Sovyetlerin yıkılışıyla Gence tekrar eski ismine kavuşmuştur.

⁹ Lezgi: Daha çok Kuzey Kafkasya (Dağıstan-Derbent) ve Azerbaycan'ın kuzeyinde (Quba-Qusar-Xaçmaz) yaşayan Müslüman azınlık olarak bilinmektedir.

Tiyatrosu Astarhan'da ilk defa Azerbaycan Türkçesiyle *Nadir Şah* tarihî dram eserini sahnede oynamıştır. “Nadir Şah” eseri Tatar lehçesine tercüme eden emektar tiyatrocü F. Seyfi'nin sayesinde H. Arablinski'nin gözetmenliğinde 1908-1909 yıllarında Kazan ve Nijni-Novgorod şehirlerinde seyircisiyle buluşmuştur.

Azerbaycan dram ustalarının eserleri özellikle N. Nerimanov'un *Nadir Şah* tarihî dram eseri Nijni-Novgorod'un “Fogi Bejar” tiyatro salonunda sahnelenmiş ve tiyatro severlerin rağbetini kazanmıştır. Bu konuda Volgar gazetesinde şöyle ifadeler yer almıştır: “*Tiyatro salonu çoğunluğu Müslüman seyirciler olmak üzere hınca-hınç doluydu. Bu sayede tiyatro bütçesine de epey gelir sağlanmış oldu*” (Volgar Gazetesi, 1908). Daha sonralar şehir tiyatrosunda Nerimanov'un *Nadir Şah* eseri bağımsız olarak 20 Ocak 1916'da sahnelenmiştir. Başrollerde (Nadir Şah vb. roller) Tataristan'ın ünlü sanat oyuncularından Z. Sultanov, G.Kariyev ve Aliasker Kemal ustalıkla oynamışlardır.

Necef Bey Vezirov'un *Müsibet-i Fahreddin* eseri 1907'de Gimod Nugaybek tarafından tercüme edildikten sonra 1908 senesinde şehir tiyatrosunda defalarca sahnelenmiştir (Mahmudov, 1965, s. 47). Tiyatro oyuncularının canlı ve heyecanlı olması için Nerimanov, Tataristan sanatçısı Zeyni Sultanov, Azerbaycan sanatçısı M. Aliyev ellerinden geleni esirgemedikleri bilinmektedir. 1907'de Heşterhan'daki ekonomik krizden etkilenen tiyatro, G. Kariyev ve N. Nerimanov'un çabalarıyla bir şeyler elde edilse de fakat daha sonralar sekteye uğradığını görmekteyiz (Bumaşeva-Karşiev, 1967, s. 111).

XX. yüzyıl¹⁰ Azerbaycan-Tataristan halkları arasında edebî-medeni ilişkiler bakımından hafızalarda olumlu izler bırakmıştır. Bu yıllarda *Hacı Kara*, *Müsibet-i Fahreddin*, *Bahtsız Civan*, *Millet Dostları*, *Nadir Şah*, *Dursun Ali ve Ballı Badı*, *Arşın Mal Alan*, *O Olmasın Bu Olsun*, *Evli İken Subay*¹¹ vb. oyunların Kazan, Nijni Novgorod ve Çilebi şehirlerinde sahnelenmesi Azerbaycan-Tatar halklarını birbirine yakınlaştırmış, millî ve manevi birliğin tesisine zemin hazırlamıştır.

¹⁰ Özellikle 1900-1920. yıllar Azerbaycan'da Müslüman-Ermeni çatışmalarının yaşandığı ve binlerce Müslüman'ın Anadolu ve Kafkaslar'da katledildiği dönemlerdir. Mehmet Emin Resulzade önderliğinde Şark'ta ilk kurulan Azerbaycan Demokratik Müslüman Türk Cumhuriyeti (1918-1920) bu dönemlere rastlamaktadır.

¹¹ subay: bekâr.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra günümüzde bağımsızlığına kavuşan Türk dilli halkların kültür ve sanatlarının karşılıklı olarak geliştirilmesi için önemli ortam oluştuğunu söyleyebiliriz¹².

Kaynaklar

Ahmedov, T. (1965). *Nariman Narimanov i Tatarskiy Teatr, İteraturniy*, No. 1, Bakı.

Burnaşeva, Q. (1967). *Teatr Yıldızı, Qabdulla Karşiev Turında İstekler*, Kazan.

Celal, F. C. (1969). *XX. Esr Azerbaycan Edebiyyatı*, Bakı.

Hüseynov, F. (1986). *Molla Nesreddin ve Mollanesreddinciler*, Bakı.

İbrahimova, M. (1986). *Komunist Gazeti*, No. 99, Bakı.

Mammedov, B. (1973). *Stranitsı Podlinski Drujbı Literaturniy*, No. 3, Bakı.

Maxmutov, H. K. (1965). *Teatr Dramaturgiyasında Tragediya Janrı*, Kazan.

Rızayev, A. K. (1986). *Azerbaydjanskıe Vostokvede*, Bakı.

Komunist Gazeti, No. 99, Bakı: 1986.

Yeliz Gazeti, No. 806, Tataristan: 13 Mart 1912.

¹² Türkiye ve Türk Dünyası arasında hemen-hemen her alanda, İsmail Gaspıralı'nın zamanında ifade ettiği gibi: "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" adına güzel şeyler yapılmış ve yapılmaya devam edilmektedir. Öte yandan Türk dilli haklar arasında en önemli faktörlerden olan ortak tarih ve ortak alfabe birliğine henüz geçilmemesi ayrı bir sıkıntıyı beraberinde getirmektedir. Günümüzde Türk Dünyası çok alfabeli bir dönem yaşamaktadır. Türk Dünyasının her şeyden önce bir kültür birliği olduğu, en hassas yönünün ise ortak alfabe ve ortak tarih olduğu düşüncesi mutlaka değerlendirilmelidir. Bizi biz yapan değerlerin de dil, edebiyat, tarih, kültür-sanat, örf-adet, inanç ve aile gibi Müslüman Türklük bilincinin unutulmaması gerekiyor.